

Representation of the Parthians in Ferdowsi's Shahnameh

Hossein Basir Tariqat Talab^{1*}, Behrouz Afkhami², Reza Rezaloo³

1. Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

2. Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

3. Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Received:

Received in revised form :

Accepted :

Published:

Abstract

One of the briefest sections of the Shahnameh concerns the Parthian dynasty. This article aims to present a different perspective by examining the representation of the Parthians in this key Iranian text. The study focuses on three main aspects: a) the lineage and history of the Parthians in the Shahnameh compared with modern scholarly accounts of ancient Iran; b) the role of Parthians in the heroic part of the epic; and c) the political system and the list of Parthian kings in the Shahnameh compared to historical sources. In the first section, based on verses of the Shahnameh and the dialogue between Bahram Chubin and Khosrow Parviz, it is argued that "Arash," identified by Ferdowsi as the ancestor of the Parthians, is the same as Arash the Archer in Islamic-era historiography. The article then explores older Indo-Iranian roots and Arash's connection to Mithraic traditions, referencing mythology, historical documents, archaeology such as coins and Parthian paintings, and the use of the term Ayin-e Milad in the Shahnameh. The second part examines Parthian-related heroes and families and proposes a new interpretation of the Parthian-Sasanian opposition in the Shahnameh, starting with Manuchehr and Arash and ending with Bahman's reign and the death of Rustam. Finally, the article compares the Shahnameh's portrayal of the Parthian political system and king list with modern historiography, noting the conflation of Rome and Greece, despite the historical distinction recognized in Parthian coinage.

Keywords: Parthians, Shahnameh, Ferdowsi, Arash kamangir, Mithraism, Representation in literature

Cite as: Representation of the Parthians in Ferdowsi's Shahnameh. Iranian History of Culture. 2025; 2(2): 41-62.

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 3060-8066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/IHC.2025.67832.1068

*Corresponding Author: PhD student at University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

hoseinbasir@uma.ac.ir

بازنمایی اشکانیان در شاهنامه فردوسی

حسین بصیرطریقت طلب^{۱*}، بهروز افخمی^۲، رضا رضالو^۳

۱. گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۲. گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۳. گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

دریافت:	بازنگری:	پذیرش:	انتشار:
چکیده			

یکی از مختصرترین بخشهای شاهنامه مربوط به سلسله اشکانیان است. در این مقاله تلاش شده تا با بازنمایی اشکانیان در یک سند مهم ایرانی یعنی شاهنامه، بررسی متفاوتتری صورت گیرد. این بازنمایی در سه بخش مورد توجه بوده است: الف) تبار و تاریخ اشکانیان در شاهنامه و مقایسه آن با متون جدید تاریخ ایران باستان ب) تجلی اشکانیان در بخش پهلوانی شاهنامه ج) بررسی نظام سیاسی و مقایسه لیست پادشاهان اشکانی در شاهنامه با متون جدید. در بخش اول مقاله با توجه به ابیات خود شاهنامه در مورد اشکانیان و مناظره بهرام چوبین و خسرو پرویز مشخص گردید فردی که فردوسی با نام "آرش" به عنوان نیای اشکانیان معرفی می کند همان آرش کمانگیر در متون تاریخی دوران اسلامیت. سپس به بازنمایی ریشه های کهنتر هند و ایرانی و ارتباط آرش با آیین مهری با عنایت به اساطیر، اسناد تاریخی و منابع باستان شناسی مانند سکه ها و نقاشی های اشکانی در کنار ابیات شاهنامه و بررسی عبارت «آئین میلاد» در این ابیات پرداخته شد. بخش دوم مقاله به پهلوانان و خاندانهای مرتبط با تاریخ پارتیان اختصاص داده شد و صورت بندی جدیدی از تقابل اشکانیان و ساسانیان در شاهنامه ارائه گردید. اینکه چگونه بخش پهلوانی شاهنامه با داستان منوچهر و آرش به عنوان نیای اشکانیان، با توجه به ارتباط ایشان با ادیان کهنتر ایرانی، آغاز شده و با پادشاهی بهمن به عنوان نیای ساسانیان و فرزند اسفندیار، پهلوان محبوب موبدان و مرگ رستم به پایان می رسد. در بخش آخر مقاله نیز نوع نظام سیاسی و طول حکومت اشکانیان در شاهنامه و لیست پادشاهان آنها در این اثر حماسی با متون جدید تاریخ باستان مقایسه گردیده است. در این بخش شاهنامه «روم» و «یونان» یکی دانسته شده و اسکندر، رومی معرفی می شود که می تواند ناشی از اینهمانی این دو کشور به عنوان دشمن غربی در منابع ساسانی و خداینامه ها باشد. حال آنکه منطقاً تفکیک روم و یونان در عهد اشکانی می توانست به راحتی صورت پذیرد و عبارت "دوستدار یونان" بر سکه های اشکانی موید این دیدگاه است.

کلیدواژه ها: اشکانیان، شاهنامه، فردوسی، آرش کمانگیر، مهرپرستی، بازنمایی در ادبیات

نحوه ارجاع: "بازنمایی اشکانیان در شاهنامه فردوسی". تاریخ فرهنگ ایران. ۱۴۰۴: ۲(۲)، ۴۱-۶۲.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2025.67832.1068

شاهنامه فردوسی به عنوان یک اثر بزرگ حماسی که در قرن چهارم هجری قمری در خراسان نگاشته شده، از سوی محققان بسیار در داخل و خارج از ایران و در حوزه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. اما اهمیت شاهنامه از منظر بررسی تاریخ اشکانیان در این است که عموماً به تاریخ این دوران از دریچه نگاه یونانیان و رومیان نگریسته شده هر چند که بسیاری از محققان این حوزه و اسناد باستان شناختی، این دیدگاه را مورد انتقاد قرار داده‌اند (نک: ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۷-۱۱). لذا بررسی این سند ایرانی در خصوص اشکانیان، با وجود مختصر بودن ابیات مورد نظر می‌تواند بازتاب‌های نگاه فردوسی به عنوان یکی از بزرگترین میراثداران ایران باستان را مورد کنکاش قرار دهد. شاهنامه خود گنجینه‌ای از داستانهای پیشینیان بوده که می‌توان آنها را در سه بخش اساطیری، پهلوانی و تاریخی تقسیم نمود اما مطالبی که درباره سرگذشت سلسله طولانی مدت اشکانیان گزارش می‌کند بسیار موجز است و از بیست و سه بیت تجاوز نمی‌نماید (کالج، ۱۳۹۱: ۱۱). هر چند در ذکر پهلوانانی چون بیژن، گیو و گودرز در ابیات فردوسی همانطور که نولدکه حدس می‌زند می‌توان بازتابی از رویدادهای دوران اشکانی مشاهده کرد که اگر شناخت دقیقتری از این عصر داشتیم شاید بهتر می‌توانستیم ریشه‌های تاریخی برخی از این داستانها را درک کنیم (Khaleghi Motlagh, 1989). به هر روی با توجه به اینکه تاکنون به تاریخ اشکانیان در شاهنامه کمتر پرداخته شده و با عنایت به اهمیت شاهنامه در تاریخ ادبی و فرهنگی ایران، در این مقاله تلاش گردید تا بازتاب نگاه فردوسی در خصوص اشکانیان که یکی از ناشناخته‌ترین دوره‌های تاریخ باستان است (هرینگ، ۱۳۷۶: ۱۷) مورد بررسی قرار گرفته و دیدگاهی مقایسه‌ای با گزاره‌های مدرن تاریخ این دوره در اختیار خواننده قرار دهد. این پژوهش بر اساس روش کیفی (غیر کمی، توصیفی و تحلیلی و با ابزار فیش برداری از منابع کتابخانه‌ای) و بر اساس شاهنامه چاپ مسکو انجام می‌شود و از روش شناسی تفسیری پیروی می‌کند. در حقیقت تلاش نویسندگان مقاله بر این بوده تا با بازنمایی متفاوت ابیات فردوسی در مورد اشکانیان و با استفاده از اطلاعات باستان شناسی و تاریخی، تفسیری تازه در این خصوص ارائه گردد.

پیشینه و روش تحقیق

در خصوص بررسی اشکانیان در شاهنامه بسیاری از شاهنامه پژوهان و ایران شناسان به ذکر مطالبی پرداخته‌اند. از نولدکه و کریستن سن تا افرادی چون جلال خالقی مطلق، مهرداد بهار، ذبیح الله صفا، احسان یار شاطر، ژاله آموزگار در آثار خویش مواردی عموماً موجز در این زمینه بیان نموده و ما در جهت نگارش این مقاله از این مطالب استفاده کرده‌ایم اما مقالات و کتابهایی که به طور خاص در این موضوع نگاشته شده و یا اشاراتی صریح به مطالب هم راستا با موضوع مقاله داشته باشند انگشت شمار هستند.

داریوش نظری در مقاله‌ای با عنوان «اشکانیان و شاهنامه» (۱۳۹۷) منتشر شده در دوفصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی به صورت کلی به بررسی ۲۰ بیت شاهنامه در مورد اشکانیان اقدام نموده است. بخش عمده‌ای از مقاله به سرگذشت فردوسی و چرایی سرودن، ارزش ادبی و منابع سرایش شاهنامه اختصاص داده شده و سپس به بررسی کلی مواردی چون اسامی شاهان اشکانی در شاهنامه، نژاد و همچنین ذکر ملوک الطوائفی دویست ساله ایشان در شاهنامه پرداخته است. علی اکبرپور در مقاله‌ای با عنوان «اشکانیان سرچشمه آیین پهلوانی» (۱۳۹۶) منتشر شده در مجله تاریخ نگار به بررسی دلوریهای اشکانیان و صفات پهلوانانه و آزادمنشی ایشان و تاثیر آن در شکل گیری آیین‌های پهلوانی و بازتاب آن در ادبیات حماسی و شاهنامه

مقاله پژوهشی

فردوسی اقدام نموده است. مصطفی سعادت در مقاله‌ای انتقادی با عنوان «رابطه شاهان اشکانی با پهلوانان دوره کیانی» (۱۳۹۸) که در مجله قند پارسی به چاپ رسیده این دیدگاه که شاهان اشکانی در کسوت پهلوانان دوره کیانی به حماسه ملی راه یافته‌اند را مورد انتقاد قرار داده و معتقد است این افراد فاقد فضائی چون دلاوری و جانفشانی جهت اعتلای فرهنگی کشور بوده و زمامداریشان نیز همراه با عدالت و مردم‌داری نبوده است و یکسان‌پنداری این شخصیتها با پهلوانان دوران کیانی با دلایلی چون شباهت اسمی را صحیح نمی‌داند. سوسن جبری و خلیل کهریزی در مقاله‌ای با عنوان «غیبت آرش کمانگیر در شاهنامه» (۱۳۹۱) در مجله ادب پژوهی، غیبت آرش کمانگیر به عنوان نیای اشکانیان در شاهنامه را به دلیل دشمنی ساسانیان با اشکانیان دانسته و در مقاله خود چنین بررسی نموده‌اند که آرش کمانگیر می‌تواند از زمره مردان مقدس در آیین پارتی یا قهرمانی مردمی و یا یادگاری از یک آیین کهن پیش از زرتشتی باشد.

۱. مبانی نظری

مفهوم بازنمایی در ادبیات سابقه‌ای طولانی دارد. از منظر افلاطون اشیاء محسوس، روگرفتهای واقعیات کلی یا بهره‌مند از واقعیات کلی هستند اما واقعیات کلی (مُثل) در مَقَر ثابت آسمانی خود جای دارند (کاپلستون: ۱۳۸۰، ۱۹۶) بر این اساس، هنر همان محاکات (تقلید) و کار هنرمند تقلید تقلید است. افلاطون اغلب شاعران را به سبب ملاحظات مابعد الطبیعی و بالاتر از همه، اخلاقی از جمهوری خویش طرد می‌کند (همان، ۲۹۰) اما ارسطو کار شاعران را به مانند نقاشان می‌داند بدین ترتیب کسانی را که شاعران وصف یا محاکات می‌کنند، یا از حیث سیرت، آنها را برتر از آنچه هستند توصیف می‌کنند، یا فروتر از آنچه هستند و یا آنها را به حد میانه وصف می‌کنند (ارسطو: ۱۳۴۳، ۲۵-۲۴). اساساً این تصوّر که متون ادبی بازنمایی چیزی هستند-بازنمایی دنیای مادی، روحانی روانی یا اجتماعی- ظاهراً بدیهی می‌نماید. اما ساختارگرایان و جانشینان آنها این پیش فرض اساسی را مورد تردید قرار داده و استدلال کرده‌اند که گفتمان هرگز بازنمایی نمی‌کند زیرا زبان نظامی است که با ایجاد تفاوت‌ها عمل می‌کند نه با نمادسازی اعیان بیرونی (سلدن: ۱۳۷۷، ۳۸) با این وجود سلدن اعتقاد دارد که کلمات می‌توانند امور یا ایده‌هایی را که مایلیم واقعی قلمداد کنند بازنمایی نمایند و می‌توانند ما را به لحظه حضور آنها رجعت دهند. اعیان (objects) که سلدن به آن اشاره می‌نماید در نظر بلومر جهانیست که انسان در رابطه متقابل با آن است، حال این جهان ممکن است درونی باشد یا بیرونی. یعنی جهان عبارت از کلیه چیزهاییست که برای انسان قابل فهم بوده و دارای معنا باشد؛ معانی که انسان می‌تواند با آنها اشاره کند و بر اساس آن اشارات رابطه برقرار نماید. بلومر اعیان را به سه دسته تقسیم می‌کند:

۱. اعیان فیزیکی: (objects Physical) مثل کوه، اطلاق، ساختمان، ماشین و....

۲. اعیان اجتماعی: (objects Social) شامل روابط اجتماعی مثل ساخت اجتماعی، طبقات اجتماعی، خانواده و یا انسانهایی که در روابط اجتماعی قرار می‌گیرند، مثل دوست، همسر، معلم و... می‌شود.

۳. اعیان مجرد: (objects Abstract) مفاهیم ذهنی از قبیل، آزادی، دموکراسی، نفرت، عشق و یا مفاهیم اسطوره‌ای را در بر می‌گیرد (تنهایی: ۱۳۷۹، ۴۴۶).

با این مقدمه می‌توان گفت در ادبیات آن چه که بازنمایی می‌شود همان اعیان سه گانه‌ای هستند که هم مد نظر بلومر و هم مد نظر سلدن می‌باشد. از منظر روانشناختی باید اشاره کرد که تجربیات باستانی موجود در ناهشیار جمعی به وسیله

مقاله پژوهشی

موضوعات یا الگوهای تکرار شونده‌ای جلوه‌گر می‌شوند که یونگ از آنها به کهن الگوها یاد می‌کند، او با مطالعه بر روی اساطیر و فرهنگهای باستان به این نتیجه رسید که کهن الگوها با تکرار شدن در زندگی نسلهای پی در پی بر روان ما نقش بسته‌اند (نک: شولتز: ۱۳۸۸، ۱۲۲). در این رهگذر شاهنامه نقشی منحصر به فرد بازی می‌نماید و دست کم پنج هزار بیت از این کتاب به تاریخ میتولوژی و افسانه‌های نخستین ایرانیان می‌پردازد (خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۹۸) و چون این کتاب از نوع حماسه‌های طبیعیست می‌توان میان این اساطیر و حقایق تاریخی به ارتباطات معناداری دست یافت و با بررسی اساطیر، ادبیات، تاریخ و باستان شناسی برای بیان تفاسیری جدید پلی برقرار نمود. به هر روی اسطوره‌ها بخشی از تاریخ هستند که مانند آئینه تصویری را از ورای هزاره‌ها منعکس می‌کنند و در آنجا که حتی تاریخ خاموش می‌ماند، به سخن در می‌آیند و فرهنگ آدمیان را از دور دستها به زمان ما می‌آورند و افکار بلند و منطق گسترده مردمانی ناشناخته ولی اندیشمند را در دسترس ما می‌گذارند (هینلز، ۱۳۸۳: ۷).

۲. تبار و تاریخ اشکانیان (پارتیان)

۲-۱. اشکانیان در متون جدید تاریخی: سرزمین باستانی پارت تقریباً با منطقه امروزی خراسان مطابقت دارد و اصطلاح پارتیان در اشاره به امپراطوری اشکانی (۲۴۷ ق م تا ۲۲۴ م) به کار می‌رود. این نام نخستین بار به صورت پارتاوا (Parthava) در کتیبه بیستون حدود ۵۲۰ ق م مربوط به پادشاهی هخامنشی بکار رفته اما پارتاوا ممکن است تنها یک تغییر گویش از نام پارسا بوده باشد (Zeidan, 2024). از تاریخ پارت در حالی که به عنوان یک ساتراپی هخامنشی محسوب می‌شد چیزی نمی‌دانیم لیکن در زمان اسکندر مقدونی به هیرکانیا (گرگان) ملحق شده و این دو با هم به عنوان استانی از پادشاهی سلوکی باقی ماندند. در زمان سلوکوس اول (۳۱۲-۲۸۱ ق م) و آنتیوخوس اول سوتر (۲۸۱-۲۶۱ ق م) چادر نشینان پرنی (آپارنی) احتمالاً از آسیای مرکزی به پارت نقل مکان کرده‌اند و به نظر می‌رسد که گفتار اشکانیان را پذیرفته و جذب ساکنان منطقه شده‌اند (همان). آغاز تاریخ پارتها و اشکانیان با ابهامات فراوانی آمیخته است. طبق روایات مکتوب، پرنیها (Aparna) که قبیله‌ای از اتحادیه قبایل داهه بودند (Dahae) و در دشتهای بین جیحون و دریای خزر زندگی صحراگردی داشتند، اساس دولت پارت را بنا نهادند. پرنیها در سال ۲۴۷ ق م در شهر آساک (Asaak) ارشک (Arsaces) را به پادشاهی خویش برگزیدند زان پس جانشینان ارشک این واقعه را آغاز تاریخ اشکانیان اعلام کردند (نک: کالج، ۱۳۹۱: ۳۸-۳۹؛ دیاکوف، ۱۳۵۱: ۴۲-۴۰). پرنیها یکی از سه قبیله اتحادیه داهه از قبایل ایرانی در شرق بوده، که از موطن اصلی خویش محتملاً در جنوب روسیه با سایر قبایل سکایی به این مناطق مهاجرت نموده‌اند (Encyclopaedia Iranica, 2011 & Augustyn, 2024). باید گفت که فرایند تزلزل سلوکیها از زمان آنتیوخوس دوم تئوس (۲۶۱-۲۴۶ ق م) آغاز شده بود و در دوره سلطنت این فرمانروا ابتدا دیودوتوس (ساتراپ باکتریا) احتمالاً در حدود سال ۲۵۵ ق م قیام کرده و کمی بعد ارشک، احتمالاً در حدود سال ۲۵۰ ق م پارت را به ساتراپی آندراگوراس مورد حمله قرار داده است (ولسکی، ۱۳۸۳: ۵۰). ویل دورانت در این زمینه می‌گوید: در حدود سال ۲۴۸ ق م یکی از سران سکوتیایپها به نام ارشک (آرساکس) بر پادشاه سلوکی بشورید، کشور پارتها را مستقل گردانید و سلسله اشکانیان را در آنجا مستقر ساخت (دورانت، ۱۳۷۸: ۱۵۸۲).

۲-۲. تبار و تاریخ اشکانیان در شاهنامه فردوسی: در این بخش تلاش بر این بوده تا بر اساس ابیات خود شاهنامه در مورد اشکانیان تفسیری جدید ارائه گردد. آنگونه که از این ابیات بر می‌آید تبار اشکانیان به فردی به نام «ارش» می‌رسد:

کنون ای سراینده فرتوت مرد سوی گاه اشکانیان بازگرد....

بزرگان که از تخم **آرش** بدند دلیر و سبکسار و سرکش بدند

به گیتی به هر گوشه ای بر یکی گرفته ز هر کشوری اندکی

(فردوسی، جلد ۱، ۱۹۶۰: ۱۱۵)

کلمه آرش و ترکیباتش به صورت «کی آرش» و «آرش» در شاهنامه فردوسی بیان شده است. جلال خالقی مطلق در تصحیح معتبر خویش از شاهنامه جمعاً نه بار به اسم آرش در ابیات اشاره کرده اند، هفت بار داخل متن کتاب که از این هفت بار یک موردش داخل قلاب بوده و دو بار در پاورقی کتاب که مربوط به نسخه های بدل می باشد (نک: جبری و کهریزی، ۱۳۹۱: ۱۴۲). ظاهراً در شاهنامه چاپ مسکو در بکارگیری اسم آرش با چهار فرد جداگانه روبرو هستیم یکی از ایشان «کی آرش» فرزند دوم کیقباد و دیگری «آرش» فرزند چهارم کیقباد و سومین آرش یکی از شاهان اشکانی بوده و چهارمین آرش سر دودمان اشکانیان می باشد که در این قسمت مقاله به ترتیب به این افراد می پردازیم.

کیقباد بنیانگذار سلسله کیانی چهار فرزند پسر داشت که نام دو تن از ایشان «کی آرش» و «آرش» بوده است و ابیات زیر در شاهنامه به این موضوع اشاره می کند:

پسر بد مر او را خردمند چار که بودند زو در جهان یادگار

نخستین چو کاووس با آفرین **کی آرش** دوم و دگر کی پیشین

چهارم کجا **آرش**ش بود نام سپردند گیتی به آرام و کام

(فردوسی، جلد ۲، ۱۹۶۲: ۷۴)

اما سومین آرش در لیست پادشاهان اشکانی توسط فردوسی بعد از «ترسی» و «اورمزد بزرگ» آورده شده و این فرد جدای از آرش می باشد که در ابتدای بخش اشکانیان از وی سخن رانده و اشکانیان را از تخمه و تبار وی می داند:

ز یک دست گودرز اشکانیان چو بیژن که بد از نژاد کیان

چو نرسی و چون اورمزد بزرگ چو **آرش** که بد نامدار سترگ

(فردوسی، جلد ۱، ۱۹۶۰: ۱۱۶)

فردوسی از فرد چهارمی به نام آرش به عنوان سر دودمان اشکانیان و از شخصی به نام اشک به عنوان نخستین پادشاه این سلسله یاد کرده است. البته پادشاهانی که از منظر وی هر کدام صرفاً بر گوشه ای از کشور فرمانروایی می کنند. درحقیقت آنگاه که فردوسی از اشکانیان سخن می گوید «آرش» و «اشک» را دو فرد جداگانه معرفی می کند:

کنون ای سراینده فرتوت مرد سوی گاه اشکانیان بازگرد.....

بزرگان که از تخم **آرش** بدند دلیر و سبکسار و سرکش بدند

به گیتی به هر گوشه‌ای بر یکی گرفته ز هر کشوری اندکی....

نخست/شک بود از نژاد قباد دگر گرد شاپور خسرو نژاد

(همان: ۱۱۶-۱۱۵)

اما اینکه منظور شاعر از آرش به عنوان سردودمان اشکانیان کدامین آرش است در گفتگوی خسروپرویز و بهرام چوبین در شاهنامه به عنوان کلید رمزگشای این مشکل هویدا می‌شود. در حقیقت این گفتگو به عنوان مناظره‌ای است بین بهرام چوبین که خویشتن را از اشکانیان و همچنین از تبار و تخمه آرش می‌داند با خسرو پرویز از تبار ساسانیان. در این مناظره بهرام با تحقیر نمودن ساسانیان و همچنین شبان و شبان زاده خواندن ایشان می‌گوید:

بزرگی مر اشکانیانرا سزاست اگر بشنود مرد داننده راست....

من از تخمه نامور/آرشم چو جنگ آورم آتش سرکشم

(فردوسی، جلد ۹، ۱۹۷۱: ۳۲-۳۰)

خسرو در جواب بهرام از وی می‌خواهد که نام پادشاه را در زمان آرش بگوید همان آرش می‌داند که بر اساس ابیات فوق بهرام با افتخار خویشتن را از تخمه وی می‌داند. خسرو به بهرام گوشزد می‌کند که آرش بنده منوچهر بوده است و نه پادشاه:

که بُد شاه هنگام آرش بگوی؟ سرآید مگر بر من این گفت و گوی

بدو گفت بهرام کان گاه شاه منوچهر بُد با کلاه و سپاه

بدو گفت خسرو که ای بدنهان چودانی که او بود شاه جهان

ندانی که آرشی ورا بنده بود بفرمان و رایش سرافکنده بود

(فردوسی، جلد ۹، ۱۹۷۱: ۳۵)

حال با کنار هم قرار دادن ابیات مربوط به تبار و نژاد اشکانیان می‌توان به نتیجه مورد نظر رسید. فردوسی در بخش مربوط به اشکانیان در جلد اول چاپ مسکو می‌گوید که ایشان از نسل آرش بوده‌اند «بزرگان که از تخم آرش بدند» و در جای دیگر از زبان بهرام چوبین که خویشتن را اشکانی می‌داند در جلد نهم می‌گوید: «من از تخمه نامور آرشم»؛ لذا آنگاه که از تبار و نژاد و تخمه اشکانیان یاد می‌شود سخن آرش به میان می‌آید، همان آرش می‌داند که نام وی در این قسمت شاهنامه با پادشاهی منوچهر پیوند خورده است. اینگونه می‌توان نتیجه گرفت که سر دودمان اشکانیان که فردوسی با نام «آرش» در بخش مربوط به آن سلسله به آن اشاره دارد و بهرام چوبین خویشتن را از تبار وی می‌داند و همچنین خسروپرویز ساسانی، پادشاه بودنش را زیر سوال می‌برد و او را «بنده منوچهر» و نه شاه یا شاهزاده خطاب می‌کند همان آرش تیرانداز در زمان پادشاهی منوچهر است که در منابع تاریخی عهد اسلامی به کرات از او یاد شده و داستان او بیان گردیده است و این تک بیت از شاهنامه چاپ مسکو نیز اشاره به پرتاب تیر توسط او دارد:

چو آرش که بردی به فرسنگ تیر چو پیروزگر قارن شیرگیر

(همان: ۲۷۳)

اگر چه داستان کامل پرتاب تیر توسط آرش در شاهنامه بیان نشده اما چنان مشهور بوده که اکثر مورخان اسلامی ماجرای محاصرهٔ منوچهر، پادشاه پیشدادی توسط افراسیاب در طبرستان و تیر انداختن پهلوانی به نام آرش از بلندای کوه جهت تعیین مرزهای ایران و توران و طی مسیر کردن این تیر تا سرزمین توران و جان سپردن آرش را با اندکی تفاوت به تواتر بیان نموده‌اند و مردم به یادبود چنین ماجرای که در روز تیر از ماه تیر رخ داده بود «جشن تیرگان» برپا کردند (رضی، ۱۳۵۸: ۳۹۸). ابوریحان بیرونی که راوی داستان های باستان بوده در آثار الباقیه (بیرونی، ۱۸۹: ۳۳۴)، بلعمی در ترجمه و تلخیص خویش از تاریخ طبری (بلعمی، ۱۳۷۳: ۲۵۵)، مقدسی در البداء و التاريخ (مقدسی، ۱۳۷۴: ۵۰۴)، ثعالبی در غرر اخبار ملوک الفرس (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۱) و مورخان دیگر در آثار خویش به آن داستان با ذکر تفاوت‌هایی پرداخته‌اند.

پیشدادیان ← کیانیان ← اشکانیان ← ساسانیان

نمودار ۱: دودمان‌های حاکم بر ایران در شاهنامه

همانگونه که گفته شد نام آرش در شاهنامه در میان فرزندان منوچهر رایج بوده و کیقباد که فرزند منوچهر است به عنوان بنیانگذار پادشاهی کیانی نام دو تن از پسران خویش را بنا به روایت شاهنامه «کی آرش» و «آرش» نهاده و از سوی دیگر فردوسی «اشک» نخستین پادشاه اشکانی را از نژاد قباد می‌داند که بی‌شباهت به سنت استفاده از نام «اشک» یا «ارشک» به عنوان بنیانگذار اشکانیان برای جانشینان شاهان پارتی در منابع جدید تاریخ این دوره نمی‌تواند باشد و حتی شباهت نام ارشک و آرش می‌تواند تقویت کنندهٔ این دیدگاه گردد. اسطورهٔ منوچهر که آمیخته‌ای از بن مایه‌های نخستین انسان هندی، منو و نیای ایرانیان بوده، آنگونه که از نام او پیداست نژاد «منو» دارد. در اساطیر هندی، پس از آنکه جمشید سرور دنیای مردگان می‌گردد، مقام نخستین انسان به منو داده می‌شود (آموزگار، ۱۳۹۱: ۵۵). کریستن سن معتقد است منو در سنت‌های کهن ایرانی و هندی که شاید پیشینهٔ آن به دوران کهنتر هند و اروپایی برسد به عنوان نخستین انسان به شمار می‌رود (تفضلی، ۱۳۶۸: ۱۹۸). کیقباد که فرزند منوچهر است و نام آرش در دودمان وی رایج می‌باشد اولین پادشاه سلسله‌ای تازه است و بعد از او فصلی جدید از تاریخ اسطوره‌ای ایران یعنی کیانیان آغاز می‌شود و این نیز بی‌شباهت به آغاز سلسلهٔ اشکانی و استفاده از نام ارشک برای پادشاهان آن سلسله در تاریخ حقیقی ایران نیست. به هر روی همانگونه که اسطورهٔ منوچهر با اساطیر مشترک هند و ایرانی مرتبط است، «آرش» نیز بی‌ارتباط با این اساطیر نیست. شباهت بی‌مانند «ویشنو» خدای هندی به داستان آرش دلیلی بر این مدعاست، با این تفاوت که آرش از درجهٔ خدایی به درجهٔ انسانی نزول کرده، یکی سرزمین خدایان را بدست آورده و دیگری ایران را از دست تورانیان رهانیده است (نک: بهار، ۱۳۷۳: ۲۰۶). ویشنو در دورهٔ برهمنان با نماد «شیر» یکی از سه وجه آیین برهمنی، در کنار شیوا با نماد «گاو» و برهما در راس، یک قدرت محوری در خدایان تثلیث هندوان بوده است. سر ویشنو در اثر کشیدن کمان از تن جدا شده و به خورشید بدل می‌شود. ویشنو به مانند آرش پس از در نوردیدن کوه به اصل ایزدی خویش باز می‌گردد (نک: ضیاء الدینی و پورخالقی، ۱۳۹۳: ۱۱۶-۱۱۴). آرش در اوستا به صورت (erexša) به معنای درخشنده آمده و عده‌ای نیز «ارخشه یا آرش» را با «مهر» یکی دانسته‌اند (خاتمی، ۱۳۸۶: ۶). از جهتی عنصر کمان و کمانگیری در نگاره های اشکانی چنان اهمیت دارد که صحنه های شکار با شکل خاصی از نگهداشتن کمان و نیز رزم سواره به ویژگی هنر اشکانی مبدل شده است (عسگری، ۱۳۹۴: ۱۵) (شکل شماره ۱). به عنوان نمونه در شمایل میتراي شکارچی، مسلح

مقاله پژوهشی

به تیر و کمان در بقایای آثار اشکانی در دورا اروپوس بازتاب داشته است (ورمازرن ، ۱۳۸۷: ۳۷) (شکل شماره ۲). در سکه‌های اشکانی که از مهمترین منابع شناخت این دوران است مردی نشسته بر اورنگ با تیر و کمانی در دست خصوصاً بر روی سکه‌های درهم با بسامد بالا تکرار می‌گردد (جدول شماره ۱).

شکل ۱- Ceramic relief plaque showing a Parthian male archer on horseback (britishmuseum,)

شکل ۲- shrine to the God Mithras, Dura-Europos, (Yale university Art Gallery,)

بررسی‌ها نشان می‌دهد شمایل میترا و کماندار و میترا کشنده گاو مقدس آنگونه که در آثار و نگاره‌های اشکانی و رومی بازتاب داشته در عهد ساسانیان دیده نمی‌شود بلکه میترا با پرتوهای درخشان تصویر شده است (نک: ایروانیان، ۱۴۰۱: ۱۰۹) مانند شمایل میترا با پرتوهای درخشان در طاق بستان که به عنوان نظارت مهر بر پیمان در مراسم حلقه ستانی صرفاً در کنار اهورا مزدا ظاهر می‌شود (شکل ۳). در پشت سکه‌های ساسانی نیز نماد مرد کماندار آنگونه که در درهم‌های اشکانی دیده می‌شود جای خویش را به نگاره آتشدان با انعکاسی از زرتشتی‌گری داده است (شکل ۴).

شکل ۴- سکه درهم شاپور یکم با نگاره آتشدان در پشت سکه (Numista-Items from the Sasanian Empire)

Drachm - Shapur I
(240-272)

محدودیت‌های مذهبی عهد ساسانی خصوصاً اصلاحات مذهبی کرتیر به محدودیت‌های آیین مهری نیز انجامیده و این امر به متون پهلوی ساسانی نیز رسوخ کرده است لذا یکی از مهمترین دلایل عدم وجود نام آرش و داستان اشکانیان در شاهنامه و محتملاً در خداینامه ها و شاهنامه ابومنصوری و اشارات کوتاه در اوستا با عنوان «آرش شیواتیر» می‌تواند در همین موضوع اختلاف مذهبی تفسیر شود. خصوصاً محققان، آن بخش کوتاه اوستا که به آرش اشاره دارد را مربوط به دوران کهنتر نگارش این کتاب دانسته، که تاییدی بر این دیدگاه است (نک: تفضلی، ۱۳۷۶: ۳۷-۴۰). اشاره بهرام چوبین در شاهنامه به زنده کردن «آیین میلاد» که گویی به دادگری در آن تاکید می‌شده نیز می‌تواند تجلی دیگری از این اختلاف را بیان کند و میلاد را ریختی دیگر از «مهرداد» و یا «مهرداد» به معنای آفریده «مهر» دانسته‌اند (کزازی، ۱۳۸۵: ۳۶۱). مهر که به عنوان قاضی و شاهد در پیمانها حضور می‌یابد می‌تواند نماد اجرای قانون و داد تلقی گردد. خصوصاً شکاف طبقاتی جامعه ساسانی این امر را به خواستی اجتماعی بدل کرده که بازتاب آن از زبان بهرام در شاهنامه دیده می‌شود:

برافرازم اندر جهان داد را کنم تازه «آیین میلاد» را

من از تخمه نامور آرشم چو جنگ آورم آتش سرکشم

(فردوسی، جلد ۹، ۱۹۷۱: ۳۲)

شکل ۳- شمایل میترا با پرتوهای درخشان به همراه اهورامزدا-
طاق بستان کرمانشاه

لذا همین سنت رایج در عهد ساسانی و کشیدن پرده آهنین در مقابل اشکانیان، نه تنها آرش، اسطوره کهن اقوام هندو ایرانی که محتملاً اشکانیان به شکل مصرانه‌ای تبار خویش را به او نسبت می‌دانند، تبدیل به پهلوانی معمولی نموده بلکه سایر بزرگان و شاهان اشکانی را به بخش پهلوانی شاهنامه تبعید نموده است لیکن تاثیر بسزای برخی از این شخصیتها و سنتهای مربوط به آنها مانند جشن تیرگان و محتملاً پروپاگاندای خاندانهای اشکانی در طی دوران ساسانیان، توانسته است باعث رسوخ بخشی از این داستانها هر چند در قالب شخصیتهای پهلوانی به شاهنامه شود که نمونه‌ای از آنرا در مناظره بهرام چوبین و

مقاله پژوهشی

خسروپرویز می‌بینیم حال آنکه در ادبیات مذهبی زرتشتی با پابندی شدیدتر به سنن مزدایی خصوصاً در دوره حساس تهاجم عرب که این کُتب عموماً به زبان پهلوی و در قرون هفتم تا دهم میلادی (قرون اولیه اسلامی) نگاشته شده‌اند، این تاثیر حداقلی نیز دیده نمی‌شود در حالی که مورخین دوران اسلامی در همین زمانی که برخی از این کتابهای زرتشتی نگاشته شده‌اند به داستان آرش اشارات فراوان کرده‌اند. به هر روی آثار هنری اشکانی می‌تواند بیانگر تداوم سنت‌های کهن بومی و نه صرفاً هلنیستی با تاثیرات آئین مهری باشد و این سخن که خدایان تجلیگاه روش زیست و آرمانهای یک قوم هستند نیز می‌تواند به حقیقت پیوندد بطوریکه این قبایل چادر نشین سکایی با پیمانهای سرسخت قبیله‌ای با معیشتی که عموماً با شکار و دامداری اداره می‌گردد، مردمانی که سوارکاران و تیراندازان قابلی نیز هستند، خویشتن را در آیین میترا، رب النوع کهن ایرانیان می‌بینند. در حقیقت اشکانیان با پیروی از سنت پادشاهی ایرانی و سنتهای چند هزار ساله شرقی و هلنیستی تلاش کردند که سنت خاص دودمانی خویش را بیافرینند (ولسکی، ۱۳۸۳: ۷۰) که تجلی آن در شاهنامه با رساندن تبار ایشان به آرش و منوچهر که خویش در پیوند با مذاهب کهنتر هند و ایرانی و میتراپی می‌باشند انعکاس یافته است. در جامعه ساسانی آنگونه که بازتاب آن در شاهنامه و از زبان خسروپرویز در گفتگو با بهرام چوبین آشکار می‌شود تلاش تبلیغی ساسانیان بر «بنده» بودن آرش تمرکز داشته تا وی را پهلوانی معمولی جلوه دهند و شاید همین عادی جلوه دادن آرش در طی این دوران باعث گردیده تا مردم در جامعه طبقاتی ساسانی هم ذات پنداری بیشتری با این پهلوان داشته و داستان او نه در خداینامه‌ها و متون رسمی، بلکه سینه به سینه در میان عوام حفظ شود و در عهد اسلامی قریب به اتفاق منابع تاریخی آنرا ذکر کرده بطوریکه تا به امروز نیز جلوه‌های آن را در ادب پارسی مشاهده می‌کنیم و منظومه مشهور «آرش کمانگیر» از سیاوش کسرایی شاعر معاصر نمونه بارز آن می‌باشد (نک: کسرایی، ۱۳۸۶: ۶۸-۶۴).

	آرد یکم		اشک یکم
	فرهاد سوم		اشک دوم
	آرد دوم		مهرداد دوم
	مهرداد چهارم		فرهاد دوم
	فرهاد پنجم		مهرداد سوم

Drachm - Artabanus II (10-38)	اردوان دوم	Drachm - Artabanus I (126 BC - 122 BC)	اردوان یکم
Drachm - Vologases IV (147-191)	بلاش چهارم	Drachm - Gotarzes I (91 BC - 87 BC)	گودرز یکم
جدول شماره ۱: نمونه هایی انتخاب شده از تعداد فراوان سکه های اشکانی با نگاره مرد نشسته بر اورنگ با تیر و کمان. برای مشاهده سکه های بیشتر به سایت Numista و آدرس سایت در فهرست منابع مقاله مراجعه کنید. (Numista-Items from the Parthian Empire)			

۲-۱. تجلی اشکانیان در بخش پهلوانی شاهنامه

می توان گفت که مفهوم پهلوانی به نوعی با اشکانیان و ایزد مهر در ارتباط است (هینلز، ۱۳۸۹: ۱۲۷-۱۲۴) و آیین پهلوانی از سویی به آیین جوانمردان دوره اشکانی و از سویی دیگر با آیین مهرپرستی پیوند خورده است (نک: بهار، ۱۳۶۰: ۱۴۸). از منظر حماسه سرایی باید گفت که خنیاگران و نقالانی که به گوسانها شهره بودند، دلاوریهای اشکانیان را به نظم کشیده، بطوریکه نام چندی از پادشاهان و بزرگان پارتی در کنار داستانهای کهن انتشار یافت که نماینده جامعه پهلوانی اشکانی بود (یارشاطر، ۱۳۶۳: ۲۰۴). ذبیح الله صفا در کتاب حماسه سرایی در ایران معتقد است پهلوانان اشکانی، شاهان و شاهزادگان این عصر بوده اند که به داستانهای ملی راه یافته و در شمار پهلوانان دوران کیانی درآمده اند. این گروه شامل گودرز، گویو، رهام، بیژن و ... می باشند دارای برزینیان و فریدونیان هستند و در این میان گودرز، گویو، رهام، بیژن و ... می باشند دارای مقامات برجسته تری بوده اند (نک: صفا، ۱۳۶۳: ۵۸۱-۵۷۵). در راستای همین موضوع کریستن سن خاندانهای کارن، سورن و اسپاهبذ را از نژاد اشکانیان می داند (کریستن سن، ۱۳۸۶: ۳۲) و شاپور شهبازی پهلوانانی چون اشکش، زنگه شاوران، گرگین میلاد و خسرو میلادان در شاهنامه را مربوط به تاریخ پارت دانسته است (شاپور شهبازی، ۱۳۹۴: ۳۲). ژاله آموزگار معتقد است که در شاهنامه از شاهان اشکانی به عنوان فرمانروا صحبتی نشده اما نام آن زمامداران در قالب پهلوانان در شاهنامه فراوان دیده می شود نظیر گویو، میلاد (مهرداد)، گودرز، کارن یا قارن و غیره (آموزگار، ۱۳۹۱: ۷۸).

در میان شاهنامه پژوهان این کتاب به سه بخش اساطیری، پهلوانی و تاریخی تقسیم شده که از پایان داستان فریدون و قیام کاوه آهنگر تا مرگ رستم، بخش پهلوانی شاهنامه خوانده می شود (مالمیر، ۱۳۸۷: ۲۰۸). در این دوره با ظهور کاوه شاهد پیدایش نسل و طبقه جدیدی هستیم. از نسل کاوه، خاندان کارن (قارن) و قباد پدید می آیند که جهان پهلوانان ایران هستند. اما نقطه عطف ظهور این شخصیتها مربوط به خاندان سام نریمان می شود که مانند اشکانیان، سکاییست و این بخش با رستم به نقطه اوج خود رسیده و با مرگ وی در زمان پادشاهی بهمن کیانی پایان عصر پهلوانی رقم می خورد. در جای جای شاهنامه به تبار سکایی رستم اشاره شده است:

بگویید کان مرد سگری کجاست

یکی کرد خوام برو نیزه راست

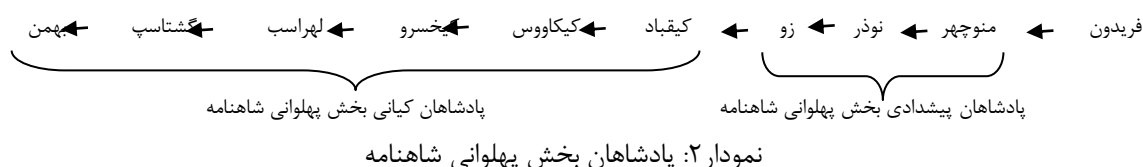
(فردوسی، جلد ۴، ۱۹۶۵: ۲۴۳)

فراموش کردی تو سگری مگر

کمان و بر مرد پر خاشخ

(فردوسی، جلد ۶، ۱۹۶۷: ۳۰۱)

در شاهنامه، کشواد زرین کلاه فرزند قارن است و گودرز خود فرزند کشواد بوده و همچنین پهلوانان و شخصیت‌هایی چون گیو، رهام، بهرام، هُجیر، شیدوش و نستوه فرزندان گودرز، و بیژن فرزند گیو و نواده گودرز می‌باشد و تقابل ایشان با تورانیان در جنگ دوازده رخ از روایت‌های مشهور در شاهنامه است. به فرزندان و نسل گودرز که خود پسر کشواد و نواده کاوه آهنگرست گودرزبان گفته می‌شود. بعد از فریدون، منوچهر و فرزندان و نوادگان منوچهر یعنی نوذر و زو سلطنت نموده‌اند. از لحاظ سلسله پادشاهان در شاهنامه، بخش پهلوانی از منوچهر پیشدادی تا پادشاهی بهمن در عهد کیانی تداوم داشته است.

حال که به طور اجمالی با بخش پهلوانی و شخصیت‌های مرتبط با اشکانیان در شاهنامه آشنا شدیم می‌توان به تفسیری تازه در این زمینه پرداخت. در خصوص ارتباط منوچهر و آرش کمانگیر با اشکانیان به تفصیل سخنها گفته شد و این آغاز قسمت پهلوانی شاهنامه می‌باشد و پایان این بخش شاهنامه با پادشاهی بهمن است که رستم جهان پهلوان ایران در این عهد کشته می‌شود. اما باید بدانیم که بهمن پسر اسفندیار رویین تن، پهلوان دینی موبدان بوده که هر کس وی را بکشد در این دنیا رنج و بدبختی نصیبش شده و در آن دنیا به مکافات‌های سختی خواهد رسید و البته این مطلب انعکاسی از عقیده موبدان بوده که رستم در اثر این جنایت (کشتن اسفندیار) سزاوار آتش دوزخ شده است. فردوسی نیز در شاهنامه صرفاً به این عقیده موبدان اشاره می‌کند ولی چندان اهمیتی بدان نداده است (نک: نولدکه، ۱۳۷۹: ۱۶۱-۱۵۹). به هر حال اهمیت بهمن برای ساسانیان آنچنان است که بسیای از منابع، اردشیر بابکان سر سلسله ساسانیان را از نسل بهمن دانسته و این شاید خود بازتاب دیگری از تقابل اشکانیان و ساسانیان در شاهنامه باشد. اردشیر بابکان نخستین پادشاه ساسانیان خود را از نژاد بهمن پسر اسفندیار می‌داند (دبیرسیاقی، ۱۳۸۱: ۲۲) و در واقع ساسان پسر بهمن بوده و پس از آنکه خواهرش همای برای سلطنت انتخاب می‌شود در نیشابور گوشه گیری اختیار می‌کند (نولدکه، ۱۳۷۹: ۱۳۵) لذا با توجه به آرای شاهنامه پژوهان و با عنایت به مواردی که در بالا اشاره شد می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که بزرگان و شاهزادگان اشکانی با هیبت پهلوانان و جنگاوران از زمان منوچهر و آرش کمانگیر به عنوان نیای اشکانیان در بخش پهلوانی شاهنامه ظهور نموده و در عهد بهمن کیانی به عنوان نیای ساسانیان به خاموشی گراییده‌اند.

زن پاک تن خوب فرزند زاد

ز ساسان پرمایه بهمن نژاد

پدر نام ساسانش کرد آن زمان

مر او را به زودی سرآمد زمان

(فردوسی، جلد ۶، ۱۹۶۷: ۳۵۳-۳۵۲)

۲-۲. نظام سیاسی و لیست پادشاهان

در خصوص نظام سیاسی اشکانی با توجه به مدارک اندک نمی‌توان نظری قطعی داد اما اکثر منابع از نوعی استقلال محلی و حکومتی مشروط با قوانین خاص خود یاد کرده‌اند به طوریکه داوران و شورای شهر آنچنانکه در شوش و سلوکیه معمول بوده برگزیده می‌شدند. به هر روی روابط دقیق میان تقسیمات جزئی شاهنشاهی با حکومت روشن نیست و شاید میزان نظارتی که از مرکز بر فرمانروایان محلی اعمال می‌شده می‌توانسته است در طول دوران طولانی اشکانیان متفاوت باشد اما در دویست سال آخر اشکانی گرایشی به سوی عدم تمرکز و استقلال محلی مشاهده می‌شود (کالج، ۱۳۹۱: ۷۳) به طوریکه که در این دوران شاهزاده‌نشینهای مستقلی در تاریخ پارتیان گزارش شده است. به عنوان نمونه هیرکانیا از اواسط قرن اول میلادی دولتی مستقل داشته که با روم وارد مذاکره و با آلانها پیمان اتحاد بسته و پادشاهی خاراگس (آبادان) در کنار خلیج فارس مستقل بوده است و یا حتی در اواسط قرن دوم میلادی باختر و هیرکانیا با روم علیه امپراطوری پارت وارد مذاکره شده‌اند و در نواحی غربی مجاور روم پادشاهی های کوچک متعددی ایجاد شده بود که گاهی مطیع پارت و گاهی مطیع روم بوده‌اند (دیاکونف، ۱۳۵۱: ۱۱۲) اما در کل آنگونه که از ساختار سیاسی اشکانی در طی حدود پانصد سال حکومت بر می‌آید می‌توان از اصطلاح امروزی «حکومت بسیط غیر متمرکز» که در آن نظام سیاسی و قانون گذاری، متمرکز اما از نظر اداری و خدماتی، غیر متمرکز بوده و برای اداره امور بیشتر به دولت های محلی اصالت می‌دادند استفاده نمود (Hafeznia & kavianirad, 2003: 27) و فردوسی نیز مانند بسیاری از منابع از اصطلاح «ملوک طوایف» برای نظام سیاسی اشکانی استفاده کرده و آنرا توطئه اسکندر برای آباد ماندن روم دانسته است. در حکومت اشکانی از منظر شاهنامه، بزرگانی از تبار آرش هر یک برگوشه ای از سرزمین ایران حکم می‌راندند:

به گیتی به هر گوشه ای بر یکی	گرفته ز هر کشوری اندکی
چو بر تختشان شاد بنشاندند	ملوک طوایف همی خواندند.....
سکندر سگالید زین گونه رای	که تا روم آباد ماند به جای

(فردوسی، جلد ۱، ۱۹۶۰: ۱۱۶)

استفاده از واژه «روم» و نه «یونان» در شاهنامه برای اسکندر خود می‌تواند بازتابی دیگر از تاثیر منابع ساسانی بر شاهنامه باشد چرا که محتملاً در عهد ساسانی با گذشت قرن‌ها از حمله اسکندر وی به شخصیتی رومی و البته منفی با عنوانی چون «گجستک» و «هریمن سرشت» خوانده می‌شود که انعکاس آن در آثاری چون روایات پهلوی، دینکرد، بندهش، زند و هومن یشت و ارداویرافنامه نیز مشهود است و این اشاره در شاهنامه شاید تجلی اینهمانی جهان یونانی-رومی در عهد ساسانی باشد. (ferguson, 2005: 3; hauser, 2012: 1000) حال آنکه منطقاً باید گفت تفکیک میان یونان و روم در اوایل سلسله اشکانی که هنوز رومیان قدرت نیافته و امپراطوری یونانی از غرب تا شرق گسترده شده بود به مراتب واضحت‌تر و مشخص‌تر بوده و اصطلاح دوستدار یونانیان (philhellene) بر روی سکه های اشکانی نیز این تفاوت دیدگاه با ساسانیان را آشکارتر می‌نماید اما در قرون اولیه اسلامی، منابع فارسی و عربی با تاثیرپذیری از تاریخنگاری یونانی و رومی، اسکندر مقدونی را به چهره ای محبوب و بعضاً در سنت اسلامی تا جایگاه ذوالقرنین در قرآن بالا برده و در ادبیات فارسی، به شخصیتی ایرانی‌زده دگرگون کرده‌اند. بر همین اساس تقلیل دادن طول حکومت اشکانیان به ۲۰۰ سال نیز می‌تواند تحت تاثیر ایجاد یک نظم تاریخی منسجم در نظریات

مقاله پژوهشی

کیهان شناسانه موبدان زرتشتی و تقسیم تاریخ به چهار دوره هزار ساله از زمان ظهور زرتشت تا ظهور سوشیانت تفسیر گردد (Boyce, 1975: 174-176) بطوریکه در متون دینی زرتشتی به عنوان نمونه در بخش بیست دوم بندهش برای طول حکومت اشکانیان از عبارت «دویست و اندی سال» استفاده شده است (بندهش، ۱۳۷۸: ۲۴۵).

برین گونه بگذشت سالی دویست تو گفתי که اندر زمین شاه نیست

(فردوسی، جلد ۱، ۱۹۶۰: ۱۱۶)

در شاهنامه چاپ مسکو نه تن به ترتیب جدول ذیل به عنوان شاهان اشکانی ذکر شده‌اند:

ردیف	نام پادشاه
۱	اشک از نژاد قباد
۲	شاپور از نژاد خسرو
۳	گودرز
۴	بیژن از نژاد کیان
۵	نرسی
۶	اورمزد بزرگ
۷	آرش
۸	اردوان
۹	بهرام (اردوان بزرگ)

جدول پادشاهان اشکانی در شاهنامه چاپ مسکو (همان: ۱۱۶-۱۱۵)

اما در منابع پژوهشی تاریخ اشکانیان که با مطابقت تواریخ مدون با آثار باستانی خصوصاً سکه های اشکانی نگاشته شده‌اند لیست پادشاهان با شاهنامه متفاوت می‌باشد. بطوریکه جان گرتیس در کتاب ایران کهن لیست ذیل را برای پادشاهان اشکانی پیشنهاد می‌نماید:

ردیف	نام پادشاه	دوران سلطنت
۱	ارشک	۲۱۱-۲۳۸ پ.م (تقریبی)
۲	اردوان اول	۱۹۱-۲۱۱ پ.م (تقریبی)
۳	فری یاپت	۱۷۶-۱۹۱ پ.م (تقریبی)
۴	فرهاد اول	۱۷۱-۱۷۶ پ.م (تقریبی)
۵	مهرداد اول	۱۳۸-۱۷۱ پ.م
۶	فرهاد دوم	۱۲۷-۱۳۸ پ.م
۷	اردوان دوم	۱۲۴-۱۲۷ پ.م

۸۸-۱۲۳ پ.م	مهرداد دوم	۸
۹۵-۹۰ پ.م	گودرز (گتارزس) اول	۹
۹۰-۸۰ پ.م (تقریبی)	اُرد اول	۱۰
حدود ۷۵ پ.م	سیناتروک	۱۱
۷۰-۵۷ پ.م (تقریبی)	فرهاد سوم	۱۲
۵۷-۵۴ پ.م	مهرداد سوم	۱۳
۵۷-۳۸ پ.م (تقریبی)	اُرد دوم	۱۴
حدود ۳۹ پ.م	پاکر	۱۵
۳۸-۲ پ.م	فرهاد چهارم	۱۶
۲۹-۲۷ پ.م (تقریبی)	تیرداد	۱۷
۴ م-۲ پ.م	فرهادک	۱۸
۶ م	اُرد سوم	۱۹
۸-۱۲ م	وَنُن	۲۰
۱۰-۳۸ م	اردوان سوم	۲۱
۴۰-۴۵ م	وردان اول	۲۲
۴۰-۵۱ م	گودرز دوم	۲۳
۵۱ م	وَنُن دوم	۲۴
۵۱-۷۸ م	بلاش اول	۲۵
۵۵-۵۸ م (تقریبی)	وردان دوم	۲۶
۷۷-۸۰ م	بلاش دوم	۲۷
۷۸-۱۰۵ م	پاکر دوم	۲۸
۸۰-۹۰ م	اردوان چهارم	۲۹
۱۰۵-۱۴۷ م	بلاش سوم	۳۰
۱۰۹-۱۲۹ م	خسرو اول	۳۱
حدود ۱۱۶ م	پارتامسپا	۳۲
۱۴۰ م	مهرداد چهارم	۳۳

مقاله پژوهشی

۱۹۱-۱۴۷ م	بلاش چهارم	۳۴
حدود ۱۹۰ م	خسرو دوم	۳۵
۱۹۱-۲۰۸ م	بلاش پنجم	۳۶
۲۰۸-۲۲۴ م	بلاش ششم	۳۷
۲۱۶-۲۲۴ م	اردوان پنجم	۳۸

جدول شاهان اشکانی (کرتیس، ۱۳۷۸: ۱۲۷)

ویسپوهر نیز با مقداری تغییرات لیستی مشابه کرتیس ارائه می‌کند که در آنجا اشک یکم به عنوان نخستین پادشاه اشکانی معرفی می‌شود (ویسپوهر، ۱۳۸۶: ۳۷۳-۳۷۲). به هر روی آنچه که بین این آثار تاریخ مدرن با شاهنامه در خصوص لیست پادشاهان اشکانی مشترک است صرفاً در نخستین پادشاه و برخی تشابهات اسمی در سایر پادشاهان است. بطوریکه در تمام این آثار اشک یا ارشک به عنوان نخستین پادشاه اشکانی معرفی گردیده و نامهایی چون گودرز، اردوان و خسرو بین شاهنامه و این آثار مشترک می‌باشد. فردوسی نیز در بیتی به اطلاعات اندک خود در زمینه تاریخ اشکانیان و ندیدن سرگذشت ایشان در نامه خسروان اذعان می‌نماید:

کزیشان جز از نام نشنیده‌ام نه در نامه خسروان دیده‌ام

(فردوسی، جلد ۱، ۱۹۶۰: ۱۱۶)

نتیجه

با وجود اینکه شاهنامه در بیش از ۵۰ هزار بیت سروده شده اما حدود ۲۰ بیت آن به اشکانیان اختصاص داده شده است. نیای اشکانیان در این اثر حماسی، پهلوانی به نام «آرش» از نژاد قباد معرفی گردیده اما باید بدانیم که در شاهنامه چاپ مسکو نام آرش و ترکیبات آن برای چهار شخصیت متفاوت بکار رفته است و گویا اسم آرش در میان فرزندان قباد در شاهنامه رایج بوده است. از سوی دیگر طی ابیاتی که مربوط به مناظره خسرو پرویز و بهرام چوبین است، مناظره‌ای که در آن می‌توان خسرو را نماینده ساسانیان و بهرام را نماینده اشکانیان قلمداد کرد، مشخص می‌شود که «آرش» به عنوان نیای اشکانیان در شاهنامه همان «آرش کمانگیر» می‌باشد چرا که بهرام چوبین خود را اشکانی و از تبار آرش می‌داند همان آرش که در این ابیات با منوچهر پادشاه پیشدادی مرتبط است. باید بدانیم که در اکثر کتابهای تاریخی عهد اسلامی از آرش کمانگیر پهلوان عهد منوچهر یاد شده و با داستان او در تعیین مرزهای کشور در این منابع آشنایی داریم. لازم به ذکر است که بر خلاف کتب تاریخی دوران اسلامی در متون پهلوی زرتشتی که عموماً در قرون اولیه اسلامی نگاشته شده‌اند و همچنین در شاهنامه، داستان آرش ذکر نشده و این می‌تواند منعکس کننده تقابل ساسانیان و اشکانیان قلمداد گردد و این تقابل در شاهنامه بیش از آنکه سیاسی باشد دارای ریشه‌های مذهب‌بست. منوچهر آنگونه که از نامش پیداست با نژاد «مَنو» به عنوان نخستین انسان در اساطیر هندی معرفی می‌شود و آرش نیز با «ویشنو» خدای هندوان شباهتی بی‌مانند دارد. می‌توان اسطوره آرش کمانگیر را به سنت‌های کهنتر هند و اروپایی و آیین مهری نسبت داد که با شمایل مرد کماندار نشسته بر اورنگ در آثار اشکانی و خصوصاً در پشت سکه‌های ایشان با بسامد بالا تجلی یافته و در نقاشی‌های میترای کماندار در نگاره‌های اشکانی دورا اروپوس شاهد آن هستیم. از سویی بهرام چوبین در مناظره با خسرو پرویز به عنوان نماینده اشکانیان، آرزوی خویش را بر پای "داد" و زنده

مقاله پژوهشی

کردن «آیین میلاد» می‌داند. میلاد ریختی دیگر از مهرداد و مهراد است و از سویی دیگر خدای مهر بر پا کننده دادگری و به عنوان ناظر و قاضی بر عهود و پیمانها شناخته می‌شود. در بخش پهلوانی آنگونه که از آرای شاهنامه پژوهان پیداست بسیاری از شخصیت‌های این بخش مانند فرزندان کاوه آهنگر یعنی کارن و قباد و فرزندان و سلاله کارن یعنی کشواد، گودرز، شیدوش، هجیر، گیو، رهام، بهرام، نستوه و بیژن از تبار اشکانیان هستند. همچنین برخی نیز خاندان سام نریمان، سورن، اسپاهبذ و پهلوانانی چون اشکش، زنگه شاوران، گرگین میلاد و خسرو میلادان را مربوط به تاریخ پارت دانسته‌اند. از جهتی دیگر باید گفت که بخش پهلوانی شاهنامه بعد از فریدون و کاوه آهنگر یعنی از زمان پادشاهی منوچهر و داستان آرش که در ارتباط با اشکانیان و آیین مهری هستند آغاز می‌شود و در زمان پادشاهی بهمن به عنوان نیای ساسانیان و با مرگ رستم که کشنده اسفندیار، همان پهلوان محبوب موبدان می‌باشد به پایان می‌رسد. در اینجا نیز تقابل اشکانیان و ساسانیان در شاهنامه حائز اهمیت است. در خصوص نظام سیاسی اشکانیان همانطور که در کتب مدرن از عدم تمرکز و استقلال محلی ایشان یاد شده است، در شاهنامه نیز از اصطلاح «ملوک طوایف» استفاده شده که بزرگانی در این عصر هر یک بر گوشه‌ای از کشور حکمرانی می‌کرده‌اند. فردوسی طول حکومت ایشان را به دویست سال تقلیل داده است که می‌تواند تحت تاثیر کیهان شناسی زرتشتی تفسیر شود. شاهنامه این عدم تمرکز سیاسی را ناشی از توطئه اسکندر دانسته تا روم آباد و شاد بماند و از کلمه «روم» برای اسکندر استفاده می‌کند و نه «یونان» و این نیز می‌تواند ناشی از فاصله زمانی طولانی بین حمله اسکندر و عهد ساسانی و اینهمانی یونان و روم به عنوان دشمن غربی در خداینامه‌ها و منابع ساسانی باشد حال آنکه منطقاً تفکیک نمودن روم و یونان در زمان اشکانیان به مراتب ساده‌تر می‌نماید و اصطلاح "دوستدار یونان" در سکه‌های اشکانی می‌تواند ناشی از همین تفاوت دیدگاه با ساسانیان تفسیر شود. به هر روی آنچه که بین آثار تاریخ مدرن با شاهنامه در خصوص لیست پادشاهان اشکانی مشترک است صرفاً در نخستین پادشاه و برخی تشابهات اسمی در سایر پادشاهان است. بطوریکه در تمام این آثار به مانند شاهنامه، اشک(ارشک) به عنوان نخستین پادشاه اشکانی معرفی گردیده و همچنین نامهایی چون گودرز، اردوان و خسرو در لیست شاهان اشکانی شاهنامه و این آثار مشترک می‌باشد.

تضاد منافع

بدین وسیله نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.

منابع

- ۱- آموزگار، ژاله (۱۳۹۱). تاریخ اساطیری ایران. تهران: انتشارات سمت.
- ۲- ارسطو (۱۳۴۳). فن شعر، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۳- اکبرپور، علی (۱۳۹۶). «اشکانیان سرچشمه آیین پهلوانی». تاریخ نگار، ش ۱۲، صص ۳۱-۲۰.
- ۴- ایروانیان، آرشاک (۱۴۰۱). «شمایل نگاری مهر از سرخ گئل تا بورگ سن آندئول». پژوهشنامه ایران باستان، ش ۳، صص ۱۱۵-۱۰۵.
- ۵- بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۳). تاریخ بلعمی: ترجمه و تلخیص تاریخ طبری، به کوشش محمد روشن، تهران: سروش.
- ۶- بهار، مهرداد (۱۳۶۰). «ورزش باستانی ایران و ریشه های تاریخی آن». چیستان، ش ۲، صص ۱۵۹-۱۴۰.
- ۷- بهار، مهرداد (۱۳۷۳). گفتگو با مرداد بهار. کلک، ش ۵۴، صص ۲۳۳-۱۷۰.

- ۸- بُدهش (۱۳۷۸). فرنیخ دادگی، به کوشش مهرداد بهار، تهران: توس.
- ۹- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۹). آثار الباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- ۱۰- تفضلی، احمد (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، تهران: سخن.
- ۱۱- تفضلی، احمد (۱۳۶۷). «خواستگاری افراسیاب از اسپندارد نمونه ای از بن مایه اغوا در اساطیر ایرانی». ایران نامه. س. ۷. ش. ۲. صص ۲۰۲-۱۸۹.
- ۱۲- تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۷۹). درآمدی بر مکاتب و نظریه های جامعه شناسی، مشهد: نی نگار.
- ۱۳- ثعالی، ابومنصور عبدالملک (۱۳۶۸). تاریخ غر السیر: غر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ترجمه محمد فضائی، تهران: نقره.
- ۱۴- جبری، سوسن و خلیل کهریزی (۱۳۹۱). «غیبت آرش کمانگیر در شاهنامه». ادب پژوهی. ش. ۲۱. صص ۱۶۹-۱۴۱.
- ۱۵- خاتمی، سیدهاشم (۱۳۸۶). «بررسی اسطوره آرش، جشن تیرگان و بسامد حضور آنها در ادب فارسی». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. ش. ۲۲. پ ۱۹. صص ۳۱-۱.
- ۱۶- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۱). سخن های دیرینه: سی گفتار درباره فردوسی و شاهنامه، به کوشش علی دهباشی، تهران: افکار.
- ۱۷- دبیرسیاقی، سید محمد (۱۳۸۱). داستانهای نامور نامه باستان: پادشاهی اشکانیان و ساسانیان، جلد ۲۱، تهران: نشر قطره. چاپ دوم.
- ۱۸- دورانت، ویل (۱۳۷۸). تاریخ تمدن: قیصر و مسیح، ترجمه احمد بطحائی، احمد آرام، ع پاشایی (و غیره)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۹- دیاکونف، م. م. (۱۳۵۱). اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام.
- ۲۰- رضی، هاشم (۱۳۵۸). گاه شماری و جشن های ایران باستان، تهران: انتشارات فروهر.
- ۲۱- سعادت، مصطفی (۱۳۹۸). «رابطه شاهان اشکانی با پهلوانان دوره کیانی». قند پارسی. س. ۲. ش. ۳. صص ۱۲۳-۱۱۲.
- ۲۲- سلدن، رامان (۱۳۷۷). بازنمایی و نظریه ادبی، ترجمه منصور ابراهیمی. فارابی. د. ۷. ش. ۴. صص ۴۹-۳۸.
- ۲۳- شاپور شهبازی، علیرضا (۱۳۹۴). «خاستگاه پارتی خاندان رستم». بهار. ش. ۱۷. صص ۴۸-۳۱.
- ۲۴- شولتز، دوان پی (۱۳۸۸). نظریه های شخصیت، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران: ویرایش.
- ۲۵- ضیاء الدینی، علی و مه دخت پورخالقی (۱۳۹۳). «آرش کمانگیر و ویشنو». دو فصل نامه علمی پژوهشی پژوهش های ادبیات تطبیقی. د. ۲. ش. ۲. صص ۱۳۷-۱۰۵.
- ۲۶- صفا، ذبیح اله (۱۳۶۳). حماسه سرایی در ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۲۷- عسگری، رحمان (۱۳۹۴). «تکنیکها، تاثیر و تاثیرات فرهنگی متقابل تمدنهای مختلف بر نقاشی کوه خواجه». دومین همایش ملی باستان شناسی ایران. آبان ۱۳۹۴. صص ۱۵-۱.
- ۲۸- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰). شاهنامه فردوسی (متن انتقادی)، نه جلد تحت نظر یوگنی. ا. برتلس و دیگران، جلد اول، از سلسله آثار ادبی ملل خاور آکادمی علوم اتحاد شوروی، مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.
- ۲۹- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۲). شاهنامه فردوسی (متن انتقادی)، نه جلد تحت نظر یوگنی. ا. برتلس و دیگران، جلد دوم، از سلسله آثار ادبی ملل خاور آکادمی علوم اتحاد شوروی، مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.
- ۳۰- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۵). شاهنامه فردوسی (متن انتقادی)، نه جلد تحت نظر یوگنی. ا. برتلس و دیگران، جلد چهارم، از سلسله آثار ادبی ملل خاور آکادمی علوم اتحاد شوروی، مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.

مقاله پژوهشی

- ۳۱- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۷). شاهنامه فردوسی (متن انتقادی)، نه جلد تحت نظر یوگنی. ا. برتلس و دیگران، جلد ششم، از سلسله آثار ادبی ملل خاور آکادمی علوم اتحاد شوروی، مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.
- ۳۲- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۷۱). شاهنامه فردوسی (متن انتقادی)، نه جلد تحت نظر یوگنی. ا. برتلس و دیگران، جلد نهم، از سلسله آثار ادبی ملل خاور آکادمی علوم اتحاد شوروی، مسکو: اداره انتشارات ادبیات خاور.
- ۳۳- کاپلستون، فردریک چارلز (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- ۳۴- کالج، مالکوم (۱۳۹۱). اشکانیان (پارتیان)، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: هیرمند.
- ۳۵- کرتیس، جان (۱۳۷۸). ایران کهن، ترجمه خشایار بهاری، تهران: نشر کارنگ.
- ۳۶- کریستن سن، آرتور (۱۳۸۶). وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مجتبی مینوی، تهران: اساطیر.
- ۳۷- کزازی، میر جلال الدین (۱۳۸۵). نامه باستان، جلد دوم، تهران: سمت.
- ۳۸- کسرای، سیاوش (۱۳۸۶). مجموعه اشعار، تهران: نگاه.
- ۳۹- مالمیر، تیمور (۱۳۸۷). «ساختار فنی شاهنامه»، کاوش نامه، سال نهم، شماره ۱۶، صص ۲۱۵-۱۹۹.
- ۴۰- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). البداء و التاریخ: آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- ۴۱- ملکزاده بیانی، ملکه (۱۳۷۰). تاریخ سکه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۴۲- نظری، داریوش (۱۳۹۷). «اشکانیان و شاهنامه». دوفصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر. ش ۶، صص ۳۵-۴۶.
- ۴۳- نولدکه، تئودور (۱۳۷۹). حماسه ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی، تهران: انتشارات نگاه.
- ۴۴- ورمازرن، مارتین (۱۳۸۷). آیین میترا، ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران: نشر چشمه.
- ۴۵- ولسکی، یوزف (۱۳۸۳). شاهنشاهی اشکانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- ۴۶- ویسهوفر، یوزف (۱۳۸۶). ایران باستان از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- ۴۷- هرینگ، ارنی (۱۳۷۶). سفال ایران در دوران اشکانی، ترجمه حمیده چوبک، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور
- ۴۸- هینلز، جان (۱۳۷۱). شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: چشمه.
- ۴۹- هینلز، جان راسل (۱۳۸۳). اساطیر ایران، ترجمه باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
- ۵۰- یارشاطر، احسان (۱۳۶۳). «چرا در شاهنامه از پادشاهان ماد و هخامنشی ذکر نیست؟». ایران نامه. ش ۱۰. صص ۲۱۳-۱۹۱.

51-Augustyn, Adam (2024). *Scythian*, *Encyclopaedia Britannica*, www.britannica.com (Oct 13)

52-Boyce, Mary (1975). *A HISTORY OF ZOROASTRIANISM*, Leiden & Koln: E.J.Brill

53-britishmuseum (2025), "Ceramic relief plaque showing a Parthian male archer on horseback", <https://www.britishmuseum.org/research/projects/Parthian-coin-project>. (June 10)

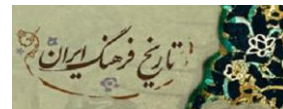
54-Encyclopaedia Iranica (2011). *APARNA*, www.iranicaonline.org. (August 5).

55-Ferguson, R. James (2005). Parthians and Persians: The Horizon of Hellenistic and Roman Power. *Centre for East-West Cultural & Economic Studies, Bond University*, Research Paper No. 12, December 2005

56-Hafeznia, M.R., & Kavianirad, m., (2003). A New Approach in political geography of Iran. Tehran: *Samt*.

57-Hauser, Stefan R., (2012). The Arsacid (Parthian) Empire, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Published 2012 by Blackwell Publishing Ltd. pp1000-1020.

58-Khaleghi Motlagh, Djalal (1989). *BIZAN*, *Encyclopaedia Iranica*, www.iranicaonline.org. (December 15)

مقاله پژوهشی

- 59-Numista(2025), Items from the " **Parthian Empire** ",en.numista.com.(June 12)
60-Numista(2025), Items from the " **Sasanian Empire**",en.numista.com.(June 12)
61-Yale university Art Gallery(2025), shrine to the God Mithras,Dura-Europos,<https://artgallery.yale.edu/collections/objects/6746>.(June 6)
62-Zeidan,Adam(2024).**Parthia**,*Encyclopaedia Britannica*,www.britannica.com(sep 24)